

Ο ΨΕΥΔΟΔΙΠΤΕΡΟΣ ΙΩΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΜΕΣΣΟΥ

— Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του

|| Δρ Γιάννης Κουρτζέλλης
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου

01
Ψηφιακή αναπαράσταση
της ανατολικής στενής πλευράς
του ναού (© Γιάννης Κουρτζέλλης
/ John Goodinson).

02
Ψηφιακή αναπαράσταση
της νότιας μακράς πλευράς
του ναού (© Γιάννης Κουρτζέλλης
/ John Goodinson).

03
Ψηφιακή αναπαράσταση
τμήματος του περσού, όπου
διακρίνεται ο τρόπος σύνδεσης
των ξύλινων θράνων
και των φατνωμάτων
με το κτίριο του ναού.

ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ Ο ΨΕΥΔΟΔΙΠΤΕΡΟΣ ΙΩΝΙΚΟΣ ΔΙ-πλός εν παραστάσι ναός στο ιερό του Μέσσου, με οκτώ κίονες στις στενές και δεκατέσσερις στις μακρές πλευρές του, θεωρείται από πολλούς μελετητές ως το αρχαιότερο παράδειγμα εφαρμογής της ψευδοδίπτερης κάτοψης σε ιωνικούς ναούς και το μοναδικό μνημείο με πραγματική ψευδοδίπτερη κάτοψη στον σημερινό ελλαδικό χώρο (εικ. 4).

Ο Βιτρούβιος αναφέρει ότι εφευρέτης της ψευδοδίπτερης κάτοψης των ιωνικών ναών του Διονύσου στην Τέω και της Αρτέμιδος Λευκοφρυγνής στη Μαγνησία του Μαιάνδρου υπήρξε ο Ερμογένης¹, ο οποίος όμως εργάστηκε στα τέλη του 3ου–αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.², γεγονός που έχει καταστήσει τον αρχιτέκτονα του ναού του Μέσσου ένα πραγματικό μυστήριο για τους μελετητές της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής (εικ. 8)³.

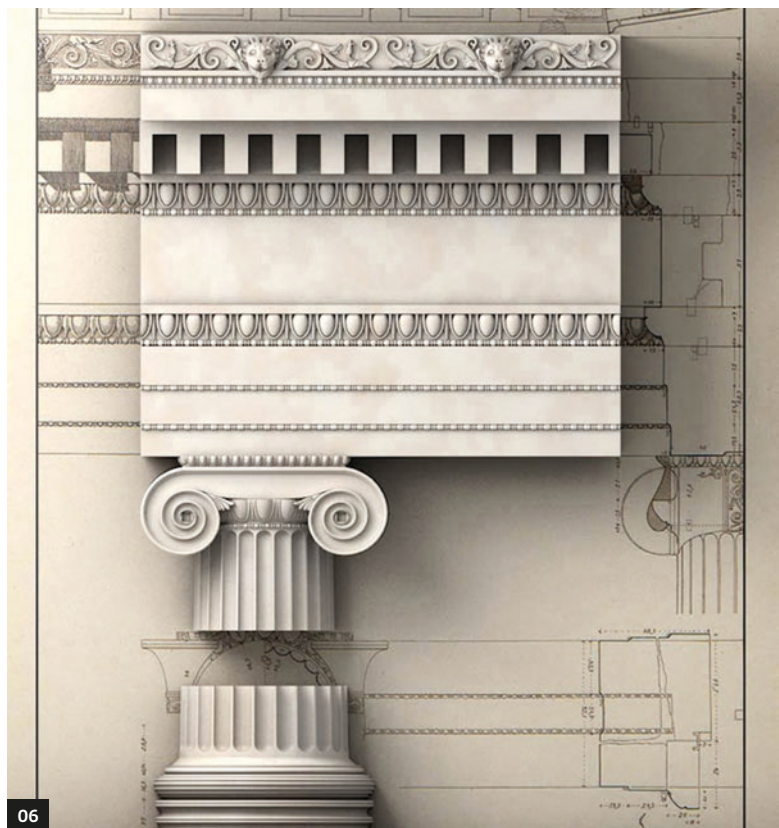
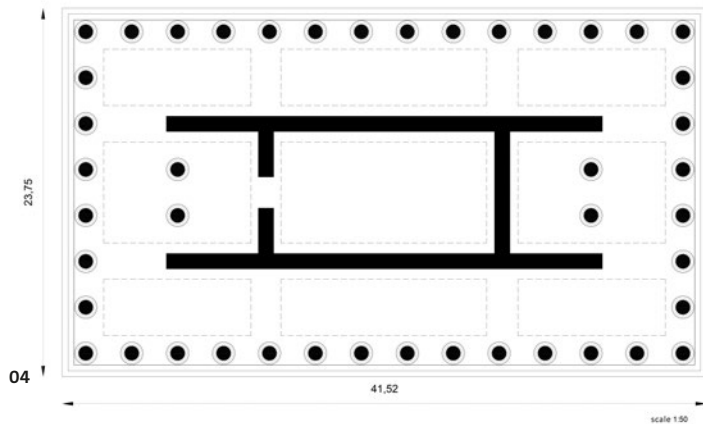
Ο ναός αποτέλεσε την κορυφαία έκφραση θρησκευτικής αρχιτεκτονικής σε ένα ιερό παλλεσβιακής λατρείας στο κέντρο περίπου του νησιού, το οποίο συνδέθηκε άμεσα ή έμμεσα με τις σημαντικότερες προσωπικότητες της αρχαίας Λέσβου⁴. Η ονομασία του «ἐμ Μέσσω» «εις Μέσσον» και «ἐν τῷ ἴρῳ τῷ ἐμ Μέσσω» διασώζεται σε δύο επιγραφές του α' μισού του 2ου αιώνα π.Χ., περίοδο στην οποία το ιερό αποδεδειγμένα αποτέλεσε την έδρα του «Κοινού των Λεσβίων», μιας θρησκευτικής, πολιτικής, δικαστικής και στρατιωτικής ομοσπονδίας των πόλεων–κρατών του νησιού⁵.

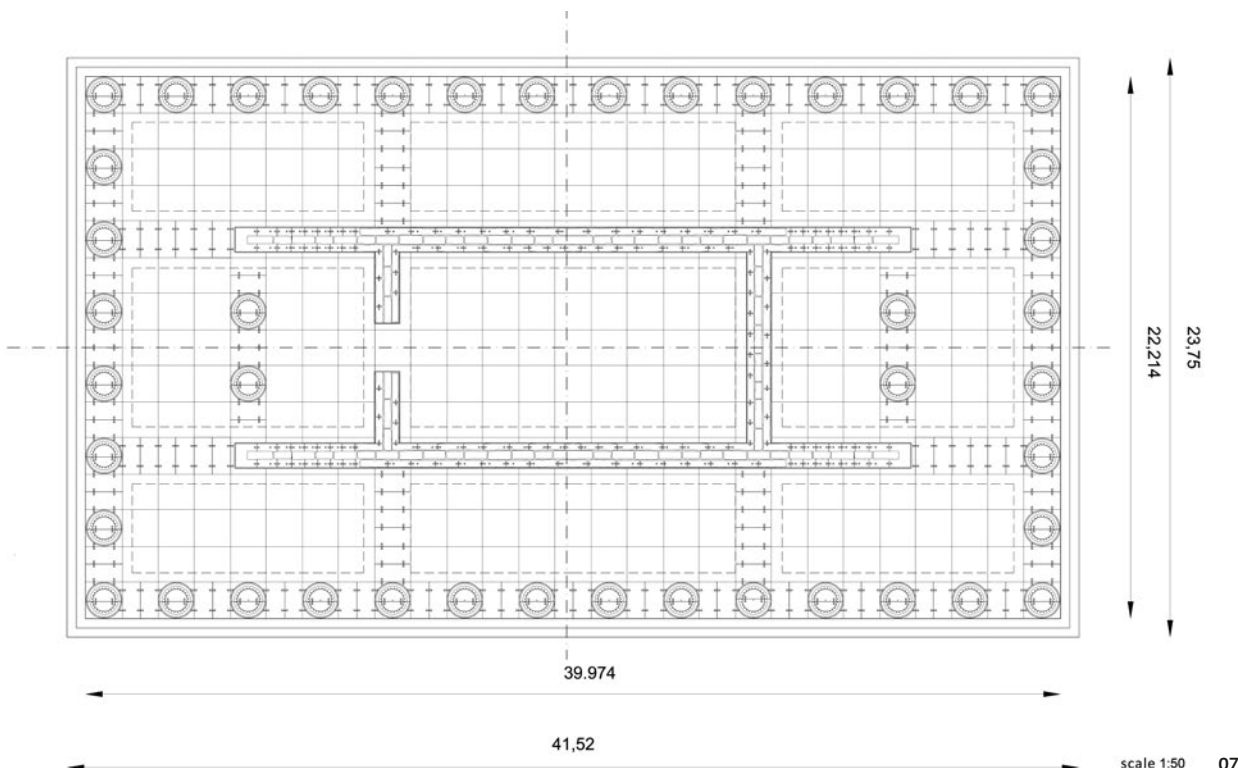
Από την *Οδύσσεια* και τα ποιήματα του Αλκαίου και της Σαπούς προκύπτει ότι στον ίδιο χώρο υπήρξε τέμενος με υπαίθρια βωμική λατρεία ήδη από τη Μυκηναϊκή περίοδο. Ήταν αφιερωμένο στους «Αθάνατους Μάκαρες», οι οποίοι ταυτίστηκαν από τον Louis Robert με την Ήρα, την κατεξοχήν προστάτιδα των αιολικών γενών (Αιολίαν [κ]υδαλίμαν θεόν πάντων γενέθλαν), τον Ικέσιο Δία (ἀντίαν Δία) και τον Διόνυσο, που σχετίζεται με τους οργιαστικούς χορούς και τη βρώση ωμών κρεάτων (Ζόννυsson ὠμήσταν)⁶.

Κυρίως λόγω των αναφορών του Βιτρούβιου ο ναός του Μέσσου έχει χρονολογηθεί, με μια απόκλιση περίπου 200 χρόνων, από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. έως και την εποχή του Ερμογένη⁷. Πολλοί μελετητές όμως έχουν εύστοχα συσχετίσει την ανέγερση του ναού με τους Μακεδόνες και μάλιστα με τον ίδιο τον Αλέξανδρο. Μια τέτοια απόδοση καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική για τη γνώση της ιστορίας της Λέσβου, κυρίως εάν συνδεθεί περαιτέρω με την προσπάθεια που κατέβαλε ο Αλέξανδρος για την αποκατάσταση της ομόνοιας μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών πολιτών της Λέσβου, όπως επίσης για την ανανέωση του «Κοινού των Ιώνων» στη Μικρά Ασία⁸.

Οι Έλληνες μελετητές που ανέσκαψαν το μνημείο προκρίνουν μία χρονολόγηση στην Υστεροκλασική περίοδο⁹, προτείνοντας ως πιθανότερη τη δεκαετία που αρχίζει με την απελευθέρωση του νησιού από τον Αλέξανδρο (332 π.Χ.) έως τον θάνατό του το 323 π.Χ. Το αίσθημα ασφάλειας που προκάλεσε στους Λέσβιους η μακεδονική κυριαρχία στο νησί οδήγησε και στη συνεργασία μεταξύ των πόλεων–κρατών, ώστε να αποφασιστεί η από κοινού κατασκευή ενός ναού μνημειακής αρχιτεκτονικής.

Ποια είναι τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν τη χρονολόγηση του ναού στην Υστεροκλασική περίοδο και όχι στην περίοδο δράσης του Ερμογένη;

04

Κάτοψη του ναού του Μέσσου. Κλίμακα 1:50.

05

Αεροφωτογραφία του ναού του Μέσσου. Διακρίνεται η παρούσα κατάσταση διατήρησης του μνημείου και η σύνθετη θεμελίωσή του (© Αντώνης Δεληγιάννης).

06

Όψη τμήματος του πτερού του ναού. Συνδυασμός αναλογικής και ψηφιακής αναπαράστασης (© Γιάννης Κουρτζέλλης / John Goodinson).

07

Σχεδιαστική αποκατάσταση του καννάβου στο επίπεδο του στυλοβάτη του ναού. Κλίμακα 1:50.

ΜΕΤΡΟΛΟΓΙΑ

Ο ναός είναι κατασκευασμένος με βάση ένα σύστημα καννάβου από τετράγωνα, το καθένα με διαστάσεις 5x5 αττικούς πόδες, μήκους 0,296 μ. = 1,48x1,48 μ.¹⁰. Κάθε βάση κίονα εδράζεται ακριβώς πάνω σε ένα τέτοιο τετράγωνο (εικ. 7). Ακολουθεί όμοιο τετράγωνο, σε γραμμική απόσταση 1,48 μ. (1:1 αναλογία), με αποτέλεσμα το μετακίονιο στην περίπτωση να ανέρχεται σε 2,96 μ. (10x0,296 μ.). Κατά το μετρικό σύστημα του Ερμούγηνι ο ναός μπορεί να θεωρηθεί «σύστημα»¹¹. Οι τοίχοι και οι παραστάδες του προδόμου και του οπισθόδομου ήταν τοποθετημένοι στον άξονα του τρίτου στη σειρά κίονα από την κάθε γωνία και εγγράφονταν ακριβώς στο σύστημα του καννάβου, όπως και στον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη και στον ναό του Διός στα Λάβραντα, με τις στοές όμως στον ναό του Μέσσου να έχουν βάθος δύο μετακιονίων και στις τέσσερις πλευρές ή βάθος τριών ακέραιων τετραγώνων και δύο ημίσεων στον κάρναβο.

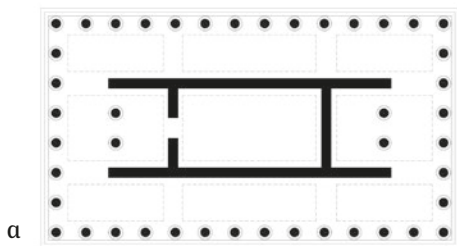
Ο ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Η τελευταία ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε πλήρως τη σύνθετη θεμελίωση του ναού. Για τις ανάγκες στήριξης της κιονοστοιχίας του πτερού ο αρχιτέκτων προέβλεψε μία ενισχυμένη θεμελίωση πέντε στρώσεων λιθοπλίνθων, μέσου ύψους περίπου 0,29 μ. Με τη μεσολάβηση της ευθυντηρίας και των τριών βαθμίδων της κρηπίδας, ο ναός στον χώρο του πτερού διέθετε εννέα στρώσεις λιθοπλίνθων, προκειμένου να «αντεπεξέλθει» στα φορτία και το βάρος των κίωνων και του θριγκού¹². Διέθετε όμως λιγότερο ισχυρή θεμελίωση, με τρεις στρώσεις λίθων, άρα επτά συνολικά συμπεριλαμβανόμενης και της κρηπίδας, στους δύο εγκάρσιους θεμελιότοιχους που συνέδεαν τη βόρεια και τη νότια περίπτωση, καθώς και στους δύο θεμελιότοιχους που συνέδεαν αντίστοιχα την ανατολική με τη δυτική¹³. Ο υπολειπόμενος χώρος καλύπτεται μόνο από τους λιθοπλίνθους της ευθυντηρίας και των τριών βαθμίδων της κρηπίδας (εικ. 5).

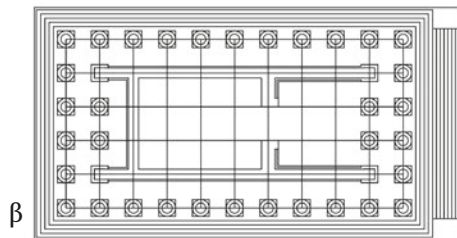
Οι θεμελιότοιχοι είναι σημαντικοί γιατί καθορίζουν την ακριβή θέση έδρασης των τοίχων του σπικού, του προδόμου και του οπισθόδομου, με τους δύο τελευταίους χώρους να έχουν τις ίδιες διαστάσεις, ένα χαρακτηριστικό που πιθανότατα οφείλεται σε επιρροές της δωρικής αρχιτεκτονικής από την κεντρική Ελλάδα¹⁴.

Η ύπαρξη προδόμου και οπισθόδομου ίσων διαστάσεων αποτελεί μία μεγάλη διαφορά του ναού στη Λέσβο σε σύγκριση με τους μικρασιατικούς ναούς της Αθηνάς στην Πριήνη, του Διός στα Λάβραντα, του Σμινθέου Απόλλωνα στη Χρύση της Τρωάδας, τον ναό του Διονύσου στην Τέω και τον ναό της Λευκοφρυνής Αρτέμιδος στη Μαγνησία επί Μαιάνδρου (εικ. 19).

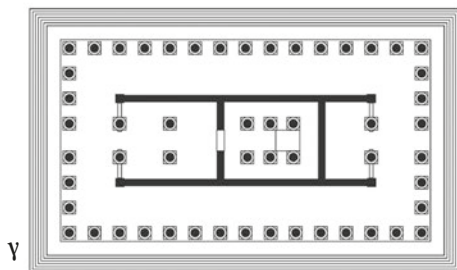
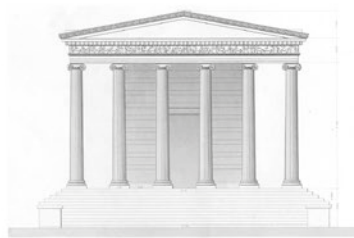
Οι διαστάσεις του ναού στο επίπεδο της ευθυντηρίας είναι

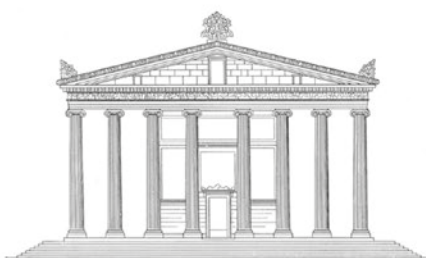
α

β

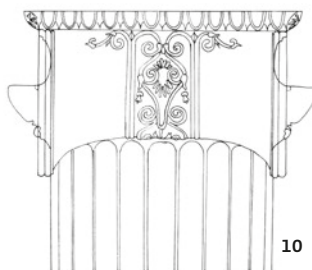
γ

08

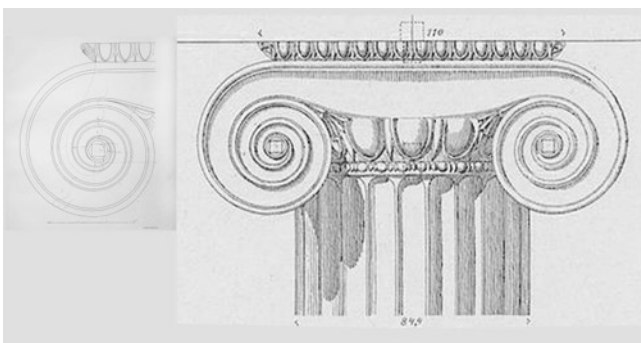
09

10

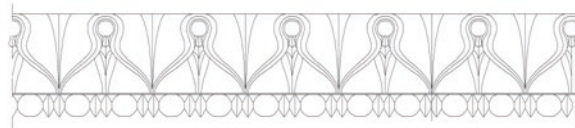
11

12

13

08
Κατόψεις και αναπαραστάσεις όψεων των ναών του Μέσσου (α), του Διονύσου στην Τέω (β) και της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής στη Μαγνησία του Μαιάνδρου (γ).

09
Το καλύτερα σωζόμενο προσκεφάλαιο ενός ιωνικού κιονοκράνου από το πτερό του ναού.

10
Σχεδιαστική απεικόνιση της φυτικής διακόσμησης του προσκεφαλαίου ενός κιονοκράνου από το πτερό του ναού.

11
Σωζόμενο θραύσμα ενός εν παραστάσι κιονοκράνου με ανάγλυφη διακόσμηση άνθους στην αύλακα.

12
Σχεδιαστική απεικόνιση του ιωνικού κιονοκράνου του πτερού και λεπτομέρεια της έλικας του ναού του Μέσσου.

13
Σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση τμήματος ανάγλυφου λέσβιου κυματίου στη βάση του οριζοντίου γείσου του πτερού.

41,52x23,75 μ. και στο επίπεδο του στυλοβάτη 39,974x22,214 μ. Οι βαθμίδες αποκαθίστανται με ενιαίο πλάτος (0,3812 μ.). Η κιονοστοιχία του πτερού απέχει 4,68 μ. από τους τοίχους του σπικού, δημιουργώντας μία βαθιά στοά περιμετρικά του. Ο αρχιτέκτων κατάφερε να αυξήσει το μέγεθος του κτιρίου χωρίς την αντίστοιχη αύξηση του υλικού όγκου του¹⁵, μία επινόνηση την οποία ο Βιτρούβιος απέδωσε στον Ερμογένη¹⁶.

Λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του, στον ναό του Μέσου δεν μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις για την καμπυλότητα της κρηπίδας, όπως στον ναό στα Λάβραντα (350 π.Χ.), ο οποίος θεωρείται ο πρωιμότερος ιωνικός ναός στον μικρασιατικό χώρο με τριβαθμιδωτή κρηπίδα και καμπυλότητα¹⁷.

ΡΑΜΠΑ ΕΙΣΟΔΟΥ

Ο ναός ήταν προσανατολισμένος προς την Ανατολή. Η πρόσβαση στον χώρο του πτερού, τον πρόδομο και τον σπικό γινόταν με κεκλιμένο επίπεδο/ράμπα, που ακολουθούσε τη διαμόρφωση της κρηπίδας. Η ανώτερη στρώση των λίθων της δεν σώθηκε, ωστόσο στο επίπεδο της ευθυνηρίας έχει διατηρηθεί μία σειρά λίθων, σωζόμενου μήκους 11,38 μ. και πλάτους 0,75 μ. από τον πυρήνα της κατασκευής. Η ράμπα ως τρόπος πρόσβασης στους ναούς αποτελεί χαρακτηριστικό που απαιτείται ιδιαίτερα στους δωρικούς ναούς της Πελοποννήσου, στους Δελφούς και την Αίγινα¹⁸.

Η ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑ ΤΟΥ ΠΤΕΡΟΥ

Για την κατασκευή του κίονα χρησιμοποιήθηκαν ανισομεγέθεις σφόνδυλοι, ύψους από 0,82 μ. έως 1,415 μ. Η διάμετρος τους κυμαίνεται από 1,04 μ. στον χαμηλότερο σφόνδυλο και 0,844 μ. στον ανώτερο¹⁹. Ο κορμός του κίονα διέθετε 24 κανονικές ιωνικές ραβδώσεις με ενδιάμεσες κάθετες ταινίες, πάχους 0,018 μ.²⁰. Ο ανώτερος σφόνδυλος κοσμεείται με ανάγλυφο αστράγαλο, ο οποίος λειτουργεί συμπληρωματικά στο ιωνικό κυμάτιο του εχίνου του κιονοκράνου²¹ (εικ. 6).

Η βάση των κίωνων αποτελείται από δύο διαφορετικά μέρη: τον αυτοτελή διπλό τροχίλο, ύψους 0,27 μ., που εδράζεται απευθείας στον στυλοβάτη (διάμετρος στην έδραση 1,428 μ.) και τη σπείρα, ύψους 0,165 μ., στην οποία έχει ενσωματωθεί το κάτω μέρος του κορμού με την αποφυγή και τις απολήξεις των ραβδώσεων. Ο τροχίλος αποτελείται από τρία ζεύγη σχοινίων (ή αργών αστραγάλων), μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται δύο σκοτιές²². Χαρακτηρίζεται ως βάση «ασιατικού-εφρασιακού ιωνικού τύπου», χωρίς όμως τη μεσολάβηση χαμηλής τετράγωνης πλίνθου. Παράλληλα παραδείγματα εντοπίζονται σε λατρευτικά κτίρια του β' μισού του 4ου-αρχών του 3ου αιώνα π.Χ., όπως τον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη, τους ναούς της Αρτέμιδος στην Έφεσο και τις Σάρδεις, καθώς και στον ναό του Διδυμίου Απόλλωνα, αλλά και σε μεταγενέστερα παραδείγματα, όπως στον ναό του Ασκληπιού ή του Ολυμπίου Διός επίσης στην πόλη της Πριήνης²³.

Το κιονόκρανο, ύψους 0,426 μ., εντάσσεται στα κιονόκρανα «ιωνικού ασιατικού τύπου». Χαρακτηρίζεται για την πλαστικότητα, τη ζωντάνια και τη μικροτεχνική του διακόσμηση, στοιχεία που το κατατάσσουν στα τελειότερα παραδείγματα ιωνικών κιονοκράνων²⁴ (εικ. 12). Ο εχίνος διακοσμείται με ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο, το οποίο καταλαμβάνει όλη την προσηρόμενη επιφάνεια και καταλήγει σε επαφή με τις έλικες

με επιπλέον ανάγλυφη φυλλοειδή διακόσμηση μισού ανθέμιου. Οι αντικριστές έλικες επαναλαμβάνουν τη διπλή αργή διακόσμηση του τροχίλου στην εξωτερική τους πλευρά, ενώ εσωτερικά συνεχίζουν με απλή έλικα²⁵. Το κέντρο κάθε έλικας κοσμεείται με ένθετο ημισφαιρικό οφθαλμό διαφορετικού χρώματος, διαμέτρου 0,06 μ.²⁶. Οι έλικες συνδέονται μεταξύ τους με πεπλατυσμένη ακόσμητη αύλακα²⁷, σε αντίθεση με το κέντρο της αύλακας στα εν παραστάσι κιονόκρανα, όπου είχε επιπλέον αποδοθεί ένα ανάγλυφο άνθος (δώδεκα εξωτερικά και έξι εσωτερικά πέταλα ή οκτώ εξωτερικά και τέσσερα εσωτερικά πέταλα) (εικ. 11)²⁸. Τα προσκεφάλαια των κιονοκράνων του πτερού χαρακτηρίζονται επίσης από λεπτή και μικροτεχνική επεξεργασία (εικ. 10). Ανάγλυφες φυτομορφικές συνθέσεις ή γεωμετρικά θέματα, που παραπέμπουν στη διακοσμητική μεταλλοτεχνία, περισφίγγονται από διπλό αργό ζωστήρα. Λόγω της ποικιλίας των διακοσμητικών θεμάτων που έχουν εντοπιστεί έχει διατυπωθεί η άποψη ότι κάθε κιονόκρανο είχε διαφορετική διακόσμηση στα προσκεφάλαια²⁹ (εικ. 9). Το πιο κοντινό παράλληλό τους εντοπίζεται στα προσκεφάλαια του Κτιρίου με τις Χορεύτριες ή Αίθουσα των Χορωδιακών Χορευτριών, το οποίο παλαιότερα ήταν γνωστό ως Πρόπτυλο του Τεμένου της Σαμοθράκης, αλλά και στα κιονόκρανα του Προπύλου του Πτολεμαίου Β', επίσης στο νησί της Σαμοθράκης. Και στις δύο όμως αυτές περιπτώσεις όλα τα κιονόκρανα φαίνεται να έχουν το ίδιο διακοσμητικό θέμα, ένα φυτικό κόσμημα, πιο «περιορισμένο» από τον ζωστήρα, ενώ στον ναό του Μέσου το φυτικό κόσμημα είναι πιο «αναπτυγμένο» προς τις εξωτερικές πλευρές με επιπρόσθετη διακόσμηση ανάγλυφων ανθέων και ελίκων στις άνω απολήξεις του ζωστήρα³⁰.

Η διακοσμητικότητα, η λεπτομέρεια και η ακρίβεια στην εκτέλεση των ανάγλυφων φυτικών στοιχείων και των παραπληρωματικών ανθέων αποτέλεσε προτεραιότητα του αρχιτέκτονα του ναού και έργο ικανότατων γλυπτών, οι οποίοι σαφέστατα αποτελούν μέλη ενός κορυφαίου συνεργείου τεχνιτών, το οποίο κλήθηκε στη Λέσβο για την κατασκευή του ναού³¹.

Από το πλήθος των ανάγλυφων διακοσμητικών θεμάτων αναφέρουμε τα σημαντικότερα: έλικες, φυτικά και γεωμετρικά κοσμήματα, μπουμπούκια ανθέων, φύλλα λωτού, ανθέμια κ.ά. Ο Rumscheid μάλιστα είχε προσπαθήσει να τα ομαδοποιήσει σε τέσσερις κατηγορίες³². Ο Pfrommer πίστευε ότι τα πρότυπα των ανάγλυφων διακοσμητικών στοιχείων του ναού, τα οποία είναι σαφώς επηρεασμένα από την πολυτελή μεταλλοτεχνία (*Edelmetallarbeiten*), πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά και μόνο σε αντίστοιχα μνημεία του βόρειου Αιγαίου, του μακεδονικού χώρου και της περιοχής του βόρειου Πόντου και όχι σε μνημεία της ηπειρωτικής Ελλάδος, άποψη που είναι εν μέρει αποδεκτή από εμάς³³.

Ο τετράγωνος άβακας του κιονοκράνου κοσμεείται με λεπτό ιωνικό κυμάτιο, το οποίο στις τέσσερις γωνίες φέρει πρόσθετη διακόσμηση με τρίφυλλα και πεντάφυλλα ανθέμια και άνθη λωτού, με αντίστοιχα παραδείγματα από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, τον ναό της Αρτέμιδος στις Σάρδεις και του Απόλλωνα στα Δίδυμα³⁴.

Ο θριγκός του πτερού αποτελεί παράδειγμα αφενός της κλασικής παράδοσης και αφετέρου μιας νεωτερικότητας που εκφράστηκε με τον συνδυασμό ακόσμητης ζωφόρου, η οποία αποτελεί αττικό χαρακτηριστικό, με το ανατολικό-ιωνικό στοιχείο των γεισιπόδων (εικ. 15).

Χαρακτηριστικό επίσης είναι και το τριταινιωτό εξωτερικά και διαταινιωτό εσωτερικά επιστύλιο, το οποίο έχει ύψος 0,687 μ. και 0,417 μ. αντίστοιχα. Το «ασιατικό σχήμα» ακολουθείται για τη διάθρωση των ταινιών του επιστυλίου με το ύψος τους να αυξάνει από κάτω προς τα πάνω³⁵. Και οι τρεις ταινίες φέρουν διακόσμηση ανάγλυφου αστραγάλου στο επάνω μέρος τους, με τη διαφορά ότι ο αστράγαλος της ανώτερης ταινίας είναι λαξευμένος επάνω στο επιστέφον μέλος του ιωνικού κυματίου (εικ. 6). Το επιστύλιο στην εσωτερική όψη του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση αστραγάλου μόνο στην ανώτερη ταινία³⁶.

Αντίστοιχος ανάγλυφος αστράγαλος κοσμεί μία ορθογώνια ρηχή λάξευση, πλάτους 0,247 μ., στο κεντρικό τμήμα της κάτω πλευράς του επιστυλίου. Στον ναό του Διός στα Λάβραντα αντίστοιχος ανάγλυφος αστράγαλος εντοπίζεται μόνο στο πάνω μέρος της άνω ταινίας του επιστυλίου, το οποίο επίσης επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο, όπως στον ναό του Μέσσου, ενώ η αντίστοιχη βάθυνση της κάτω πλευράς του επιστυλίου φέρει διακόσμηση από λέσβιο κυμάτιο επίσης στις τέσσερις πλευρές του³⁷. Σπάνιες περιπτώσεις όπου και οι τρεις ταινίες του επιστυλίου κοσμούνται με ανάγλυφο αστράγαλο είναι ο ναός του Απόλλωνος στη Χρύση της Τρωάδας και ο μικρός ναός του Δία Σωσιπόλεως στη Μαγνησία επί Μαϊάνδρω, ένα κτίριο που από πολλούς μελετητές αποδίδεται στον Ερμογένη (εικ. 14).

Η ζώνη της ζωφόρου, ύψους 0,57 μ., επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο με ανάγλυφο αστράγαλο, συνολικού ύψους 0,25 μ. Ακολουθεί η ζώνη των γεισιπόδων, ύψους 0,25 μ., η οποία επιστέφεται από επίπεδη ταινία ύψους 0,08 μ., με αποτέλεσμα το ύψος του ενιαίου αρχιτεκτονικού μέλους (γεισιπόδες και ταινία) να διαμορφώνεται σε 0,33 μ. Το επάνω μέρος της ταινίας των γεισιπόδων κοσμεείται από λεπτό αστράγαλο (εικ. 6). Η εμπρόσθια όψη των γεισιπόδων εμφανίζει ανεπαίσθητη κλίση, όπως και το μέτωπο του οριζόντιου γείσου, ύψους 0,273 μ., που ακολουθεί. Το μέτωπο του γείσου κοσμεείται στο πάνω μέρος του με λεπτό αστράγαλο και ιωνικό κυμάτιο. Η βάση του γείσου κοσμεείται με λέσβιο κυμάτιο, εξαιρετικής εκτέλεσης (εικ. 13). Ο Ganzert το εντάσσει στη χρονολογική σειρά των λεσβιακών κυματίων από τα μέσα του 4ου έως τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. (Λάβραντα, Μουσολείο, Πριήνη, Αρτεμίσιον, μνημεία της Σαμοθράκης, Λίμυρα, Μπελεβί κ.ά.)³⁸.

Ο θριγκός στις μακρές πλευρές ολοκληρώνεται με το αρχιτεκτονικό μέλος της σίμης, συνολικού ύψους 0,26 μ.³⁹. Η σίμη κοσμεείται από ανάγλυφους στρεπούς βλαστούς, που φύονται από κάλυκες και έλικες, ενώ ανάγλυφα άνθη στο βάθος ενισχύουν τη διακοσμητική εντύπωση της σύνθεσης (εικ. 16)⁴⁰. Κάθε τμήμα της σίμης, μήκους 1,453–1,459 μ., έφερε στο κέντρο υποδοχή για την ένθεση υδρορροής σε μορφή λεοντοκεφαλής (εικ. 6 και 16). Από τη λεοντοκεφαλή–υδρορροή εκφύονται οι διπλής διακλάδωσης βλαστόσπειρες άκανθας, οι οποίες, περιστρεφόμενες ελικοειδώς με αντίθετη φορά, καταλήγουν στις κάθετες πλευρές σε έλικες που στρέφονται προς το κέντρο⁴¹. Οι μαρμάρινες σίμες με ανάγλυφους ελικοτούς βλαστούς και λεοντοκεφαλές εμφανίζονται στα μνημεία της Πελοποννήσου και των Δελφών ήδη από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Παραδείγματα είναι, εκτός από τους ναούς του Διός στη Νεμέα και της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, η Θόλος των Δελφών, η Θόλος της Επιδαύρου, ο έκτος χρονολογικά δωρικός ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς (366–320 π.Χ.) και το Φιλίππειο της

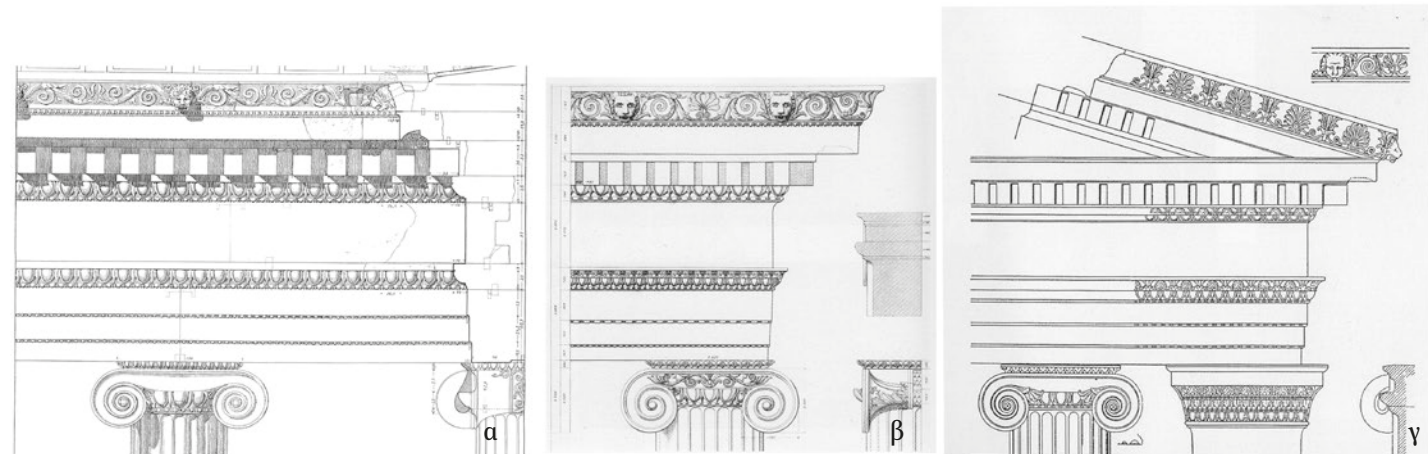
Ολυμπίας, όπου αναφέρονται ως «σίμες επιδαύριου τύπου»⁴².

Εκτός από τις οριζόντιες σίμες των μνημείων, που συνήθως συγκρίνονται από τον Pfrommer⁴³ και τον Rumscheid⁴⁴ με τον ναό του Μέσσου, θεωρούμε ότι σε αρκετά μνημεία του β' μισού του 4ου αιώνα π.Χ. στον κυρίως ελλαδικό χώρο, τη Μακεδονία και τα νησιά (Θάσος και Σαμοθράκη), μπορούν να εντοπιστούν παράλληλα παραδείγματα τόσο ως προς το προφίλ της σίμης, όσο και ως προς την απόδοση της βλαστόσπειρας και τη χαρακτηριστική απόδοση των παραπληρωματικών ανθέων, στοιχείο που φανερώνει τη διάδοση του συγκεκριμένου διακοσμητικού μοτίβου (εικ. 18)⁴⁵.

Επιπλέον, δύο ανάγλυφες σίμες με επίπεδο και κάθετο μέτωπο από την Αμφίπολη, οι οποίες χρονολογούνται στην τελευταία εικοσαετία του 4ου αιώνα π.Χ., εμφανίζουν την ίδια απόδοση των στρεπτών νευρωδών βλαστών, των ελικών που απολήγουν σε άνθος και των φύλλων της άκανθας που φύονται από την υδρορροή γεμίζοντας το βάθος με παραπληρωματικά θέματα (μπουμπουκί, άνθος σε σχήμα καμπάνας)⁴⁶. Η απόδοση του μπουμπουκίου είναι χαρακτηριστική παρόμοιων ανάγλυφων φυτικών επιστέψεων στην αρχιτεκτονική, στη μικροτεχνία και στη διακόσμηση αγγείων από την Απουλία της ίδιας περιόδου με αυτή του Μέσσου (340–320 π.Χ.)⁴⁷. Οι μικροδιαφορές επίσης που παρατηρούνται στην απόδοση και την τοποθέτηση των φυτικών κοσμημάτων και των ανθέων στο βάθος σε διαφορετικά τμήματα της σίμης είναι ένα πρώιμο χαρακτηριστικό σε σχέση με την απόλυτη συμμετρία που παρατηρείται σε μνημεία του τέλους της Κλασικής και της Ελληνιστικής εποχής (εικ. 21)⁴⁸.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της μορφής του θριγκού των μακρών πλευρών του ναού, θα σταθούμε περισσότερο στη ζώνη της ζωφόρου και των γεισιπόδων. Η ακόσμητη ζωφόρος έχει ύψος 0,57 μ. Στην πίσω πλευρά έφερε υποδοχή, ύψους 0,23 μ. και βάθους 0,17 μ., για τη στερέωση των ζυλινών (πιθανότατα από κέδρο) θράνων (εικ. 3)⁴⁹. Ο συνδυασμός ακόσμητης ζωφόρου, διαφορετικής μάλιστα απόχρωσης από τον υπόλοιπο θριγκό⁵⁰, και γεισιπόδων είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ναού του Μέσσου. Ως συνδυασμός υλοποιείται για πρώτη φορά στην αρχιτεκτονική στη Θόλο της Ολυμπίας⁵¹, ένα κυκλικό κτίριο που ξεκίνησε να χτίζεται από τον Φίλιππο Β' το 338 π.Χ. μετά τη νίκη του στη Χαϊρώνεια, ολοκληρώθηκε από τον Αλέξανδρο και αποτέλεσε πρότυπο για την αρχιτεκτονική των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας⁵². Ο συνδυασμός γλυπτής συνεχόμενης ζωφόρου και γεισιπόδων απαντά για πρώτη φορά στα μνημεία της Σαμοθράκης⁵³ και στο χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους, το οποίο χρονολογείται από την επιγραφή του στο 335/334 π.Χ.⁵⁴, δηλαδή σε κτίρια που συνδέονται με τη μακεδονική αρχιτεκτονική. Την ίδια εποχή ο ίδιος συνδυασμός θα χρησιμοποιηθεί στις προσόψεις των μακεδονικών τάφων⁵⁵ και αργότερα θα αποτελέσει χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής του Ερμογένη, ο οποίος και τον καθιέρωσε στα κτίριά του⁵⁶.

Ο θριγκός του ναού του Μέσσου διαφοροποιείται στις στενές πλευρές, με την τριγωνική στέγη να σχηματίζει τα αετώματα (εικ. 1). Το καταέτιο γείσο, ύψους 0,273 μ., με διακόσμηση επίσης λεπτού ιωνικού κυματίου στο πάνω μέρος και υποκείμενο λεπτό αστράγαλο, σε επανάληψη του διακοσμητικού μοτίβου της πρόσθιας επιφάνειας του οριζόντιου γείσου, ακολουθεί την τριγωνική διαμόρφωση της στέγης και «αγκαλιάζει» το τύμπανο του αετώματος, το οποίο παρέμεινε επίσης ακόσμη-

14

15

16

17

14
Σχεδιαστική αναπαράσταση των θριγκών των ναών του Μέσσου (α), του Απόλλωνος στη Χρύση της Τρωάδας (β) και του Διός Σωσιπόλεως στη Μαγνησία του Μαιάνδρου (γ).

15
Αναπαράσταση τμήματος του θριγκού του περού με βάση διαθέσιμα θραύσματα στο εκθετήριο που κατασκευάστηκε στον αρχαιολογικό χώρο του ιερού.

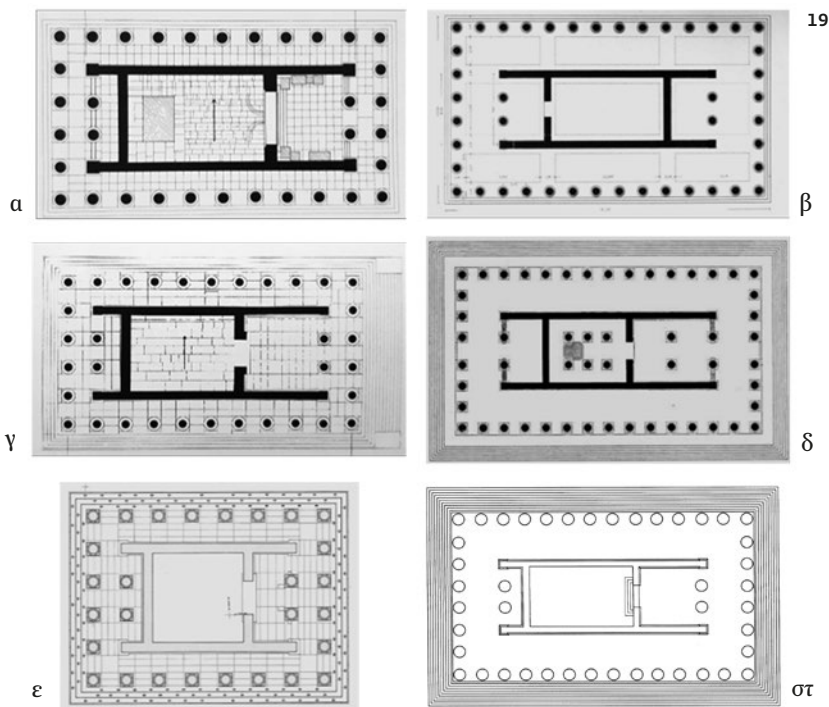
16
Θραύσματα της οριζόντιας σίμης του ναού και ψηφιακή αναπαράσταση του αρχιτεκτονικού μέλους, συμπληρωμένου με τη μαρμάρινη υδρορροή.

17
Θραύσμα από την κορυφή του αετώματος της επαείας σίμης του ναού με υποδοχή για την ένθεση ακρωτηρίου.

18
Παραδείγματα οριζόντιων σιμών με ανάγλυφη διακόσμηση βλαστόσειρας: ναός της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (α), ναός του Διός στην Νεμέα (β, γ), Θόλος Δελφών (δ), ναός του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (ε), κτίρια της Ολυμπίας (στ, ζ, η), Βορειοδυτική Στοά στην Αγορά της Θάσου (θ), το Κτίριο με τις Χορεύτριες στη Σαμοθράκη (ι) και Αμφίπολη (κ).

18

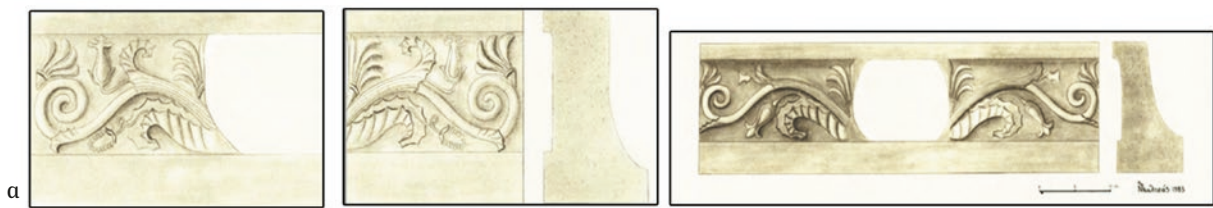

19

Κατόψεις του ναού της Αθηνάς στην Πριήνη (α), του Μέσσου (β), της Τέω (γ), της Μαγνησίας (δ), στα Λάβραντα (ε) και στη Χρύση της Τρωάδος (στ).

20

Σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση πήλινων ανάγλυφων σιμών από κτίρια της Αμφίπολης (α, β) σε σχέση με τη σίμη του ναού του Μέσσου (γ). Λεπτομέρειες των ανάγλυφων διακοσμητικών ανθέων.

το⁵⁷. Η επαετής σίμη, ύψους 0,25 μ., με ακόσμητο κανόνα στο κάτω μέρος, ύψους 0,04 μ., κοσμείται με ανάγλυφες παραστάσεις εναλλασσόμενων λωτανθών και ανθεμιών, συνδεόμενων στο κάτω μέρος μέσω ελκωτών εκφύσεων των λωτανθών (εικ. 17). Εμφανίζει ομοιότητες με την αντίστοιχη σίμη του Μανσωλείου της Αλικαρνασσού⁵⁸. Σε ένα μεγάλο θραύσμα από την κορυφή του αετώματος σώζεται το ήμισυ μίας ορθογώνιας υποδοχής, μήκους 0,15 μ., ύψους 0,15 μ. και βάθους 0,58 μ. για την τοποθέτηση του κεντρικού ακρωτηρίου του ναού⁵⁹.

Η ποικιλία των ανάγλυφων ανθέων στις σίμες και τα προσκεφάλαια των κιονοκράνων είναι ακόμη ένα στοιχείο που μας οδηγεί στο να χρονολογήσουμε τον ναό στην Υστεροκλασική

περίοδο. Τα άνθη σε σχήμα καμpanούλας, τα κωδωνόσχημα, τα μεγάλα κρινοειδή άνθη, τα φυσικά ανθέμια και τα επιμήκη μπουμπούκια κρινοειδών ανθέων βρίσκουν τα παράλληλά τους σε παραδείγματα του ελλαδικού⁶⁰, του νησιωτικού (Σαμοθράκη και Θάσος)⁶¹, του μακεδονικού⁶² και του μικρασιατικού χώρου (εικ. 20)⁶³.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Η απόδοση του ναού του Μέσσου σε έναν αρχιτέκτονα έχει διττή σημασία, γιατί αφενός μεν θα χρονολογήσει το μνημείο της Λέσβου με μεγαλύτερη βεβαιότητα, αφετέρου στο πρόσωπό του αυτομάτως θα αναγνωριστεί ο πραγματικός εφευρέ-

της της ψευδοδίπτερης κάτοψης. Στην ερώτηση εάν θα μπορούσε να είναι ένας ντόπιος αρχιτέκτονας, η απάντηση είναι αρνητική, καθώς στη Λέσβο, από τα σωζόμενα λείψανα, δεν φαίνεται να είχαν ανεγερθεί μνημειακοί ναοί κατά την περίοδο 450–350 π.Χ., δηλαδή πάνω στην ακμή της κλασικής αρχιτεκτονικής, για λόγους που έχουμε εξηγήσει σε άλλο άρθρο⁶⁴. Η αρχιτεκτονική σύλληψη της κάτοψης, ο καινοτόμος συνδυασμός αρχιτεκτονικών μελών (ζωφόρου και γεισιπόδων), η εναλλαγή των υλικών δομής, η χρήση κλασικών προτύπων (Προπύλαια και Ερέχθειο) και τέλος η ποιότητα εκτέλεσης της εργασίας, παραπέμπουν σε έναν καταξιωμένο αρχιτέκτονα, ο οποίος κλήθηκε από τους Λέσβιους, ίσως με τη μεσολάβηση των Μακεδόνων, να σχεδιάσει έναν νέο ναό αντάξιο της σπουδαιότητας του ιερού του Μέσσου, ως έδρας του Κοινού των Λεσβίων (εικ. 2). Ο Koldewey θεώρησε ότι ήταν κάποιος άγνωστος αρχιτέκτων του α΄ μισού του 4ου αιώνα π.Χ., ο οποίος υπήρξε πρόδρομος του Πυθεού, ωστόσο στη μελέτη του ο ναός της Πριήνης είναι το άμεσα συγκρινόμενο μνημείο με αυτό του ιερού του Μέσσου. Παράλληλα, ο Dinsmoor συγκρίνει το Μουσολείο της Αλικαρνασού επανειλημμένως με τον ναό στη Λέσβο, το Διδυμαίο, τον ναό στην Πριήνη και τον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο, δηλαδή μνημεία τα οποία σχετίζονται με τον Πυθέο και τη σχολή του⁶⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη τις αρχιτεκτονικές ομοιότητες του ναού της Λέσβου με τον ναό της Πριήνης, αλλά και τις λεπτομέρειες στην εκτέλεση της ανάγλυφης διακόσμησης με τον παραπάνω ναό ή με τον ναό του Διός στα Λάβραντα, ο οποίος επίσης πιστεύεται ότι σχεδιάστηκε από τον Πυθέο, και τις ομοιότητες στον τρόπο απόδοσης του λεσβιακού κυματίου στους δύο ναούς⁶⁶, θεωρώ ότι ίσως θα πρέπει να συσχετίσουμε τον μεγάλο αρχιτέκτονα άμεσα ή έμμεσα με τον ναό της Λέσβου.

Μία τέτοια απόδοση προφανώς θα είχε ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της αρχαίας αρχιτεκτονικής, με τον Πυθέο⁶⁷ (ή τη σχολή του) να αναδεικνύεται στον πραγματικό εφευρέτη της ψευδοδίπτερης κάτοψης. Από εκείνον είναι βέβαιο ότι επηρεάστηκε ο Ερμογένης, καθιερώνοντας αυτού του είδους την κάτοψη στους ναούς που κατασκεύασε, επηρεάζοντας με

τη σειρά του τους επόμενους αρχιτέκτονες. Άλλωστε η σημασία της μετακίνησης καταξιωμένων γλυπτών/αρχιτεκτόνων στην Ύστερη Κλασική περίοδο από την Πελοπόννησο, τα νησιά και την κεντρική Ελλάδα, είτε μεμονωμένα, είτε ως Bauhütten⁶⁸, προς τη Μικρά Ασία έχει ήδη καταγραφεί⁶⁹. Η απόσταση μεταξύ της Λέσβου και των πόλεων της Μικράς Ασίας, όπου δημιουργήθηκαν τα σπουδαιότερα έργα αρχιτεκτονικής της Ύστερης Κλασικής περιόδου, δεν είναι αποτρεπτική ώστε να μην μπορεί ένας αρχιτέκτονας να παρακολουθήσει περισσότερα του ενός αρχιτεκτονικά έργα⁷⁰.

Σε κάθε περίπτωση, ο ναός του Μέσσου είναι ένας σημαντικός ιωνικός ναός των υστεροκλασικών χρόνων, στον οποίο αποκρυσταλλώθηκε η μορφή του κλασικού ιωνικού ναού, ακόμη και με τον συνδυασμό ζωφόρου και γεισιπόδων, στοιχείο που δεν εντοπίζεται στον ναό της Πριήνης. Οι αναλογίες μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών του, που φανερώσουν γεωμετρική μελέτη, το τέλει σύστημα καννάβου από τετράγωνα, η ποιότητα της εργασίας και η έντονη διακοσμητικότητα που αποπνέει η ανάγλυφη διακόσμηση των περισσότερων αρχιτεκτονικών μελών του είναι χαρακτηριστική της Ύστεροκλασικής περιόδου⁷¹. Ο ναός του Μέσσου μαζί με τους περίπου σύγχρονους του ναούς στην Πριήνη και στα Λάβραντα θα πρέπει να συμπεριληφθεί ανάμεσα στα πρώτα μνημεία στα βόρεια του ανατολικού-ιωνικού χώρου όπου για πρώτη φορά εμφανίζεται ο οπισθόδομος⁷².

Ο ναός έχει σαφείς πελοποννησιακές, αθηναϊκές και μακεδονικές επιρροές. Επιπλέον, δέχθηκε επιρροές από την υπόλοιπη αρχιτεκτονική παραγωγή των υστεροκλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Λάβραντα, Πριήνη, Αλικαρνασός, Αρτεμίσιο της Εφέσου, Δίδυμα, Σάρδεις), αλλά φαίνεται ότι επηρέασε τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των ναών στην Τέω⁷³, τη Μαγνησία⁷⁴ και τη Χρύση της Τρωάδας⁷⁵, λειτουργώντας πιθανότατα ως το πρότυπο για την τελειοποίηση της ψευδοδίπτερης κάτοψης από τον Ερμογένη, ο οποίος δικαιολόγησε γραπτώς τη χρήση του, όπως ακριβώς είχε πράξει παλαιότερα ο Πυθέος για τον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη και για το Μουσολείο της Αλικαρνασού⁷⁶.

Σημειώσεις

- 1 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* III, 2, 6, III, 3, 8, IV, 3, 1, VII Εισαγωγή, 12.
- 2 Ενδεικτικά για την περίοδο δράσης του: Kreeb 1990, σ. 103–109.
- 3 Dinsmoor 1950, σ. 272, σημ. 1, Pollitt 2000, σ. 304, σημ. 8 στη σ. 395, Gruben 2000, σ. 434.
- 4 Συγκεντρωτικά: Kourtzellis 2019, σ. 170–173.
- 5 IG XII Suppl., 136, IG XII Suppl., 139, Labarre 1996, σ. 42–74, Δημοπούλου–Πηλιούνη 2015, σ. 307–334, Ellis–Evans 2019, σ. 199–247.
- 6 Βλ. σχετικά Amigues 2013, σ. 95–102, Nagy 2016, σ. 449–492.
- 7 Για το θέμα: Stampolidis 1990, σ. 119, σημ. 24, Samothrace 10, σ. 163–164, σημ. 55.
- 8 Labarre 1996, σ. 13–50, Burazelis 2013, σ. 177–179.
- 9 Κουρτζέλλης 2012, σ. 315–318, Kourtzellis 2019, σ. 172–173.
- 10 Το μετρικό πόδι των 0,296 μ. εντοπίζεται σε αρκετούς ναούς και μνημειακού χαρακτήρα κατασκευές του 4ου–πρώιμου 3ου αι. π.Χ., όπως ο ναός της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, ο ναός του Διός στη Νεμέα, ο ναός της Αθηνάς στην Πριήνη, το Μουσολείο στο Μπελεβί κ.ά. Για τις διαφορές στο μετρικό σύστημα των ναών του Πυθεού και του Ερμογένη συνολικά στον Senseney 2016, σ. 230, 234. Έχει επίσης αποδειχθεί ότι ο ναός του Μέσσου είναι κατασκευασμένος με διαφορετικό μετρικό πόδι από τους ναούς του Ερμογένη (Rumscheid 1994, I, σ. 70, σημ. 75, Haselberger 2020, σ. 41–74).

- 11 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* III, 3, Hoepfner 1990, σ. 1–16, εικ. 24.
- 12 Ομοιότητες στον τρόπο κατασκευής της θεμελίωσης παρατηρούνται στον ναό του Ασκληπιού στη Γόρτυνα της Αρκαδίας (Martin / Metzger 1942, σ. 334–339) και στον ναό της Αθηνάς Αλέας (Tandy 2013, σ. 65–76).
- 13 Αχειλαρά 2004, σ. 26–30, Κουρτζέλλης 2004, σ. 43–62, Κουρτζέλλης 2012, σ. 334–335.
- 14 Winter 2006, σ. 13.
- 15 Κοντής 1973, σ. 87, Κοντής 1978, σ. 355–356.
- 16 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* III, 3.8. Σχολιασμός στον Kreeb 1990, σ. 109–113, Townsend 2016, σ. 460. Επίσης, στους Haselberger / Holzman 2015, σ. 371–391 για το οπτικό αποτέλεσμα (asperitas) που δημιουργεί η ψευδοδίπτερη διάταξη του ναού της Αρτέμιδος στη Μαγνησία.
- 17 Hellström / Thieme 1982, σ. 49–50.
- 18 Sporn 2015, σ. 349–374, Kourtzellis 2019, σ. 172.
- 19 Koldewey 1890, σ. 54, πίν. 20.1, Dinsmoor 1950, σ. 12, Αχειλαρά 2004, σ. 31, Κουρτζέλλης 2012, σ. 335–337.
- 20 Koldewey 1890, πίν. 23.3, Plommer 1981, σ. 183, Κουρτζέλλης 2012, σ. 336.
- 21 Για αντίστοιχα παραδείγματα από την Αρχαϊκή εποχή έως τον 3ο αι. π.Χ. στο Kourtzellis (υπό έκδ.).

- 22 Koldewey 1890, σ. 54, Plommer 1981, σ. 182–183, Rumscheid 1994, I, σ. 59, Αχειλαρά 2004, σ. 31, Κουρτζέλλης 2012, σ. 335–336.
- 23 Αναλυτικά στο Kourtzellis (υπό έκδ.).
- 24 Koldewey 1890, σ. 55, Αχειλαρά 2004, σ. 31, Κουρτζέλλης 2012, σ. 337–338, Plommer 1981, σ. 183, Rumscheid 1994, I, σ. 59–65, αρ. 148, I, σ. 43, αρ. 148, πίν. 95.
- 25 Koldewey 1890, σ. 55, πίν. 21, 24. Επίσης, στον Bingöl 1980, σ. 23–24, πίν. 1, για τα αντίστοιχα παραδείγματα από τα κιονόκρανα του Μουσουλίου της Αλικαρνασσοῦ, της Πριήνης και από τον ναό στις Σάρδεις.
- 26 Ενδεικτικά, ένθετος οφθαλμός εντοπίζεται επίσης στα κιονόκρανα του Μουσουλίου (350 π.Χ.), στον ναό της Αθηνάς (340 π.Χ.) και στο Γυμνάσιο στην Πριήνη (τέλος 3ου αι. π.Χ.). Συνολικά στον Bingöl 1980, αρ. 138, αρ. 266, αρ. 267, αρ. 271 και αρ. 264.
- 27 Πεπλατυσμένη αύλακα, εκτός από τα αθηναϊκά μνημεία του 5ου αι. π.Χ., απαντά σε μία σειρά από ναούς και δημόσια κτίρια της Μικράς Ασίας, όπως στο μνημείο των Νηρηίδων στην Ξάνθη της Λυκίας, στο Μουσουλίου της Αλικαρνασσοῦ, στον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο, της Αθηνάς στην Πριήνη, του Απόλλωνος Σμινθέως, στον ναό του Απόλλωνα στα Διδύμα (Bingöl 1980, σ. 23–24).
- 28 Koldewey 1890, σ. 58, πίν. 25.17.
- 29 Koldewey 1890, σ. 55, πίν. 25, 1–11, Plommer 1981, σ. 183, Pfrommer 1986, σ. 82–90, Αχειλαρά 2004, σ. 31, Κουρτζέλλης 2012, σ. 340–345.
- 30 Samothrace 10, σ. 78–83, 157–171, εικ. 101–103, σμμ. 46.
- 31 Kourtzellis 2019, σ. 173.
- 32 Rumscheid 1994, I, σ. 59–64.
- 33 Pfrommer 1986, σ. 77–94, πίν. 23–27.
- 34 Αχειλαρά 2004, σ. 31, Κουρτζέλλης 2012, σ. 341. Ανάλυση στο Kourtzellis (υπό έκδ.).
- 35 Σχόλιο στο Samothrace 9, σ. 218–219, σμμ. 58.
- 36 Koldewey 1890, σ. 55, πίν. 21, Schulz 2012, σ. 174–176, εικ. 8–10.
- 37 Επιπλέον παραδείγματα στο Kourtzellis (υπό έκδ.).
- 38 Koldewey 1890, σ. 55, πίν. 21, 26.7, 8, Dinsmoor 1908a, σ. 19–20, Plommer 1981, σ. 183–184, εικ. 7, Ganzert 1983, σ. 145, εικ. 53, Pfrommer 1986, σ. 78–80, πίν. 23, Pfrommer 1987, σ. 148, σμμ. 33, Rumscheid 1994, I, σ. 66–67, Αχειλαρά 2004, σ. 32, Κουρτζέλλης 2012, σ. 350–351. Ανάλυση στο Kourtzellis (υπό έκδ.).
- 39 Schulz 2012, σ. 174, εικ. 6, 7, 10, 11a. Διαστάσεις της αέρας σίμης: 1,459 μ. και βάθος 1,17 μ. Ύψος στο πίσω μέρος 0,47 μ.
- 40 Plommer 1981, σ. 178, Pfrommer 1986, σ. 80–82.
- 41 Αναστασιάδου 2016, σ. 306, εικ. 3β, η σίμη των Βόρειων Προπυλαίων της Επιδαύρου, ενώ οι θλαστοί της σίμης στη Θόλο έχουν διαφορετική κατεύθυνση (εικ. 2, 3a, 4, 6). Επίσης, Roux 1961, σ. 131–200, 253–274.
- 42 Roux 1961, σ. 105–106, 328–329, Samothrace 5, σ. 120–131, κυρίως σ. 126–127, Αναστασιάδου 2016, σ. 304–307, σμμ. 25.
- 43 Pfrommer 1986, σ. 180–82, Pfrommer 1987, σ. 165–176.
- 44 Rumscheid 1994, I, σ. 321, II, Παράρτημα F.
- 45 Ανάλυση στο Kourtzellis (υπό έκδ.).
- 46 Καλτσός 1998, σ. 41–42, 94–96, σχ. 22, XIV–XV, πίν. 26β, γ, δ.
- 47 Mobius 1972, σ. 19–53, πίν. 7b, 9d, 11a, 12a, 13a, 44a, Pfrommer 1986, σ. 80–82, Καλτσός 1998, σ. 96, σμμ. 307.
- 48 Rumscheid 1994, I, σ. 325.
- 49 Koldewey 1890, σ. 55, πίν. 21, Κουρτζέλλης 2012, σ. 348–352, Schulz 2012, σ. 167–177, εικ. 9, 10, Hoepfner 2012, σ. 226–228, εικ. 6–8.
- 50 Το πέτρινο της ζωφόρου και του τυμπάνου διαφέρει από το υλικό των υπόλοιπων αρχιτεκτονικών μελών στο πτερρό και είναι κάτι σπάνιο στην αρχιτεκτονική των αρχαίων ναών. Σύμφωνα με τον Dinsmoor (1950, σ. 272) και τη Ridgway (1997, σ. 142–143), η χρήση του κόκκινου λίθου στη ζωφόρο δημιουργεί αντίθεση με το λευκό πέτρινο του υπόλοιπου της κατασκευής. Ίσως είναι μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια να μιμηθεί το Ερέθκειο των Αθηνών και σε μία εποχή όπου ο πειραματισμός με διαφορετικά υλικά θα καθόριζε τις εξελίξεις της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής. Η ίδια άποψη στον Plommer (1981, σ. 184).
- 51 Εξαιρείται ο λεγόμενος «Ιωνικός ναός D» στο Μεταπόντιο (α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.) σύμφωνα με τον Rumscheid 1994, I, σ. 51, 65–66.
- 52 Miller 1973, σ. 203–207, σμμ. 66.
- 53 Ενδεικτικά: Samothrace 5, 7, 9, Wescoat 2015, σ. 117–141.
- 54 Rumscheid 1994, I, αρ. 364, σ. 51, II, σ. 90, αρ. 364, πίν. 193
- 55 Ενδεικτικά: Rhomiopoulou / Schmidt–Dounas 2010, κυρίως σ. 7–73.
- 56 Σταμπολίδης 1987, σ. 197–212, Hoepfner 1990, σ. 1–34.
- 57 Koldewey 1890, σ. 56, πίν. 26.10.11, Κουρτζέλλης 2012, σ. 351–359.
- 58 Pfrommer 1987, σ. 165, σμμ. 125, σ. 176–177, πίν. 52.4, 54.3.
- 59 Αχειλαρά 2004, σ. 33, Κουρτζέλλης 2004, σ. 50, Κουρτζέλλης 2012, σ. 356–359.
- 60 Π.χ., στο κορινθιακό κιονόκρανο της Θόλου της Επιδαύρου το μεγάλο κρηνοειδές άνθος κάτω από τον άβακα (ίσως ελλέβορο) και στις τέσσερις πλευρές του καθώς και το μικρότερο επίσης κρηνοειδές άνθος που κρέμονται στην ελκοειδή απόληξη κάθε γωνίας (Roux 1961, σ. 131–200, Μαντζουλίνου–Richards 1981, σ. 212–218, εικ. 2, 8).
- 61 Samothrace 10, σ. 91–93, 191, πίν. LIV, LV, LVI, LVII, εικ. 69–72, 147.
- 62 Samothrace 10, σ. 191, σμμ. 118.
- 63 Blid Kullberg 2014, σ. 20–26, εικ. 1, Rumscheid 1994, I, αρ. 117, σ. 22, II 2, σ. 32, αρ. 117, πίν. 66–67.1–2, Pfrommer 1987, σ. 159–165, πίν. 51.1, εικ. 2.1.
- 64 Kourtzellis 2019, σ. 174–175.
- 65 Dinsmoor 1908a, σ. 3–29, Dinsmoor 1908β, σ. 141–171.
- 66 Hellström / Thieme 1982, σ. 47, 53–56, 83–86.
- 67 Ο Πυθικός θεωρείται ο εισηγητής του διδακτισμού στην τέχνη των ελληνιστικών χρόνων (Pollitt 2000, σ. 302–303, Gruben 2000, σ. 421).
- 68 Bauhütte: ομάδα που αποτελείται από αρχιτεχνίτες και κτίστες.
- 69 Για την ανάλυση του όρου Bauhütten στους Hellström / Thieme 1982, σ. 54–55.
- 70 Umholtz 2016, σ. 393–405.
- 71 «Ο εκλεπτυσμένος τρόπος επεξεργασίας των επιφανειών και των αρμών κατατάσσει τον ναό επάξια στα καλύτερα αρχαία μνημεία» (Koldewey 1890, σ. 57).
- 72 Gruben 2000, σ. 423. Ο Winter (2006, σ. 7) το θεωρεί μια πρωτοτυπία του Πυθικού, που πρώτα εφάρμοσε στον ναό της Πριήνης και αργότερα εφαρμόστηκε στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και στο Αρτεμίσιο στις Σάρδεις.
- 73 Ενδεικτικά για τον ναό στην Τέω: Hoepfner 1990, σ. 12–16, Haselberger 1990, σ. 81–83, Uz 1991, σ. 51–55, Rumscheid 1994, I, αρ. 354, σ. 48–50, II, σ. 85–86, αρ. 354, πίν. 185–187, Kadioğlu 2020, σ. 171–189.
- 74 Ενδεικτικά για τον ναό στη Μαγνησία του Μαιάνδρου: Pfrommer 1990, σ. 69–79, Rumscheid 1994, I, αρ. 137, σ. 25–28, II, σ. 37–39, αρ. 137, πίν. 78.3–8–85.1, Haselberger 2012, σ. 123–135, Haselberger / Holzman 2015, σ. 371–391.
- 75 Ενδεικτικά για τον ναό στη Χρυσή της Τρωάδας: Özgünel 1990, σ. 35–44, Özgünel 2013, σ. 29–75, Rumscheid 1994, I, αρ. 31, σ. 124–132, II, σ. 9–10, πίν. 16–20, Ridgway 2000, σ. 84, πίν. 35, Schulz 2012, σ. 167–174.
- 76 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* I, 1.12 και VII, Εισαγωγή 12, Rumscheid 1994, I, σ. 70, Pollitt 2000, σ. 304, σμμ. 9 στη σ. 395, Gruben 2000, σ. 433–434.

Βιβλιογραφία

- Amigues 2013: Amigues S., «Pyrrha de Lesbos dans les textes et dans les faits» *Journal des Savants* (2013), σ. 71–109.
- Αναστασιάδου 2016: Αναστασιάδου Γ., «Επιδαύριες σίμης. Συνανήκοντα θραύσματα από την κεράμωση της Θόλου», στο C. Zambas / V. Lambrinouidakis / E. Simantoni–Bournia / A. Ohnesorg (επιμ.), *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. Honorary Volume for Professor Manolis Korres*, Αθήνα 2016, σ. 303–312.
- Αχειλαρά 2004: Αχειλαρά Λ., *έν τῷ ἴρω τῷ ἐμ Μέσσω*, Μυτιλήνη 2004.
- Bingöl 1980: Bingöl O., *Das ionische Normalkapitel in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien* (IstMitt BH 20), Τύμνηκεν 1980.
- Blid Kullberg 2014: Blid Kullberg J., «Flowers and garlands of the alsos. Verdant themes in the architectural sculpture of Labraunda», στο L. Karlsson / S. Carlsson / J. Blid Kullberg (επιμ.), *ΛΑΒΡΥΣ. Studies presented to Pontus Hellström. Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations* 35, Ουψάλα 2014, σ. 19–41.
- Burazelis 2013: Burazelis K., «Confederacies, Royal Policies and Sanctuaries in the Hellenistic Aegean: The Cases of Nesiotai, Lesbioi and Kretaeis», στο P. Funke / M. Haake (επιμ.), *Greek Federal States and Their Sanctuaries*, Στουτγάρδη 2013, σ. 173–183.
- Δημοπούλου–Πηλιούνη 2015: Δημοπούλου–Πηλιούνη Α., *Λεσβίων Πολιτεία. Πολίτευμα, θεσμοί και δίκαιο των πόλεων της Λέσβου (αρχαίοι, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι)*, Αθήνα 2015.
- Dinsmoor 1908a: Dinsmoor W.B., «The Mausoleum at Halicarnassus: I. The Order»,

- AJA 12 (1908), σ. 3–29.
- Dinsmoor 1908β: Dinsmoor W.B., «The Mausoleum at Halicarnassus: II. The Architectural Design», *AJA* 12 (1908), σ. 41–171.
- Dinsmoor 1950: Dinsmoor W.B., *The architecture of Ancient Greece*, Λονδίνο 1950.
- Ellis–Evans 2019: Ellis–Evans A., *The Kingdom of Priam: Lesbos and the Troad between Anatolia and the Aegean*, Οξφόρδη 2019.
- Ganzert 1983: Ganzert J., «Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen», *Jahrbuch* 98 (1983), σ. 123–202.
- Gruben 2000: Gruben G., *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Δ. Ακτοσελή, Αθήνα 2000.
- Haselberger 1990: Haselberger L., «Der Eustylos des Hermogenes», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 81–83.
- Haselberger 2012: Haselberger L., «Zur ratio des hermogenischen Pseudodipteros: Die Säulenhöhe des Artemistempels in Magnesia», στο T. Schulz (επιμ.), *Dipteros und Pseudodipteros* (Byzas, 12), Κωνσταντινούπολη 2012, σ. 123–135.
- Haselberger 2020: Haselberger L., *Der Pergamonaltar und der Architekt Hermogenes: Schatten, Raum und Wahrnehmung*, Βερολίνο 2020.
- Haselberger / Holzman 2015: Haselberger L. / Holzman S., «Visualizing asperitas: Vitruvius (3.3.9) and the 'asperity' of Hermogenes' pseudodipteral temple», *Journal of Roman Archaeology* 28 (2015), σ. 371–391.
- Hellström / Thieme 1982: Hellström P. / Thieme T., *Labraunda 1.3: The Temple of Zeus*, Στοκχόλμη 1982.
- Hoepfner 1990: Hoepfner W., «Bauten und Bedeutung des Hermogenes», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 1–34.
- Hoepfner 2012: Hoepfner W., «Vom Dipteros zum Pseudodipteros – Struktur und Typus», στο T. Schulz (επιμ.), *Dipteros und Pseudodipteros*, Byzas 12, Κωνσταντινούπολη 2012, σ. 219–231.
- Kadioğlu 2020: Kadioğlu M., «Vorbericht über das Dionysus–Heiligtum von Teos im Licht der neuen Grabungen», στο U. Lohner–Urban / U. Quatember (επιμ.), *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit / Continuity and Change. Architecture in Asia Minor during the transitional period from Hellenism to the Roman Empire*, Byzas 25, Κωνσταντινούπολη 2020, σ. 171–193.
- Καλτσός 1998: Καλτσός Ν., *Πήλινες διακοσμητικές κεραμώσεις από τη Μακεδονία*, Αθήνα 1998.
- Koldewey 1890: Koldewey R., *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, Βερολίνο 1890.
- Kreeb 1990: Kreeb M., «Hermogenes – Quellen- und Datierungsprobleme», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 103–121.
- Κοντής 1973: Κοντής Ι., *Λεσβιακό πολύπτυχο. Από την ιστορία, την τέχνη και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 1973.
- Κοντής 1978: Κοντής Ι., *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1978.
- Κουρτζέλλης 2004: Κουρτζέλλης Ι., «Το χρονικό των ανασκαφών, ο ναός και οι αιτίες της φθοράς του, οι εργασίες ανάδειξης», στο Λ. Αχειλαρά (επιμ.), *έν τώ ἔρω τῶ ἐμ Μέσσω. Εργασίες ανάδειξης*, Μυτιλήνη 2004, σ. 27–119.
- Κουρτζέλλης 2012: Κουρτζέλλης Ι., «Παρελθόν και εικόνα. Αναπαράσταση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων με ψηφιακά μέσα. Θεωρητικά ζητήματα και μελέτες παραδειγμάτων», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2012.
- Kourtzellis 2019: Kourtzellis Y., «The Sanctuaries on the Island of Lesbos from an Architectural and Topographical Perspective», στο E. Partida / S. Schmidt–Douna (επιμ.), *Listening to the Stones, Festschrift in honour of R.A. Tomlinson*, Οξφόρδη 2019, σ. 162–181.
- Kourtzellis (υπό έκδ.): Kourtzellis Y., «The Messon Temple on the Island of Lesbos: A Pseudo–dipteral Ionic Temple of Hera, Zeus, and Dionysus», στο W. Aylward / B. Wescoat / Jacques des Courtils (επιμ.), *Architectural Networks in the North Aegean of Ancient Greece: Thasos, Samothrace, and the Formation of Hellenistic Design*, Ουισκόνσιν (υπό έκδ.).
- Labarre 1996: Labarre G., *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale. Collection de l'Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Antiquité*, Παρίσι 1996.
- Μαντζουλίνου–Richards 1981: Μαντζουλίνου–Richards E., «Η φυτική διακόσμηση των κλασικών χρόνων», *AAA* 14 (1981), σ. 208–229.
- Martin / Metzger 1942: Martin R. / Metzger H., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1942. Gortys d'Arcadia», *BCH* 66/67 (1942), σ. 334–339.
- Miller 1973: Miller S.G., «The Philippeon and Macedonian Hellenistic Architecture», *AM* 88 (1973), σ. 189–218.
- Mobius 1972: Mobius H., *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*, Βερολίνο 1972.
- Nagy 2016: Nagy G., «A Poetics of Sisterly Affect in the Brothers Song and in other Songs of Sappho», στο A. Bierl / A. Lardinois (επιμ.), *The Newest Sappho: P. Sapph. Obbink and P. Gc inv. 105, frs. 1–4. Studies in Archaic and Classical Greek Song 2*, Λάιντεν 2016, σ. 449–492.
- Özgünel 1990: Özgünel K., «Das Fundament des Smintheions in der Troas», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 35–44.
- Özgünel 2013: Özgünel A.C., «Ilyada Destanı Işığında Apollon Smintheus Tapınağı», στο A.C. Özgünel (επιμ.), *Smintheion. Apollon Smintheus'un İzinde*. Κωνσταντινούπολη 2013, σ. 29–75.
- Pfrommer 1986: Pfrommer M., «Bemerkungen zum Tempel von Messa auf Lesbos», *IstMitt* 36 (1986), σ. 77–94.
- Pfrommer 1987: Pfrommer M., «Überlegungen zur Baugeschichte des Naikos im Apollontempel zu Didyma», *IstMitt* 37 (1987), σ. 145–185.
- Pfrommer 1990: Pfrommer M., «Wurzeln hermogenischer Bauornamentik», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 69–80.
- Plommer 1981: Plommer, H., «The Temple of Messa on Lesbos», στο L. Casson / M. Price (επιμ.), *Coins, Culture, and History in the Ancient World, Numismatic and other studies in Honor of Bluma L. Trell*, Ντιτρόιτ 1981, σ. 177–186.
- Pollitt 2000: Pollitt J.J., *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, μτφρ.: Α. Γκαζή, Αθήνα 2000.
- Rhomiopoulou / Schmidt–Dounas 2010: Rhomiopoulou K. / Schmidt–Dounas B., *Das Palmettengrab in Lefkadia* (AM Beiheft 21), Μάιντς 2010.
- Ridgway 1997: Ridgway B.S., *Fourth–Century Styles in Greek Architecture*, Ουισκόνσιν 1997.
- Ridgway 2000: Ridgway B.S., *Hellenistic Sculpture, Volume II, The Styles of ca. 200–100 B.C.*, Ουισκόνσιν 2000.
- Roux 1961: Roux G., *L'architecture de l'Argolide aux I^{ve} et I^{lle} siècles avant J.–C.*, Παρίσι 1961.
- Rumscheid 1994: Rumscheid F., *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I–II*, Μάιντς 1994.
- Samothrace 5: Lehmann Ph.W. / Spittle D., *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts of New York University*, τόμ. 5, *The Temenos*, Πρίνστον 1982.
- Samothrace 7: Roux G. / MacCredie J. / Shaw S. / Kurtich J., *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts of New York University*, τόμ. 7, *Rotunda of Arsinoe*, Πρίνστον 1992.
- Samothrace 9: Wescoat B.D., *Samothrace: Excavations conducted by the Institute of Fine Arts of New York University*, τόμ. 9, *The Monuments of the Eastern Hill*, Πρίνστον 2017.
- Samothrace 10: Frazer A.K., *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University*, τόμ. 10, *The Propylon of Ptolemy II*, Πρίνστον 1990.
- Schulz 2012: Schulz T., «Vergleich der Pseudodipteroi – Aufbau und Konstruktion», στο T. Schulz (επιμ.), *Dipteros und Pseudodipteros*, Byzas 12, Κωνσταντινούπολη 2012, σ. 165–179.
- Sporn 2015: Sporn K., «Rituale im griechischen Tempel: Überlegungen zur Funktion von Tempelrampen», στο I. Panagiotopoulos / I. Kaiser / O. Kouka (επιμ.), *Ein Minoer im Exil: Festschrift für Wolf–Dietrich Niemeier* (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 270), Βόννη 2015, σ. 349–374.
- Stampolidis 1990: Stampolidis N.C., «Hermogenes: Sein Werk und seine Schule vom Ende des 3. bis zum Ende des 1. Jhs. v. Chr.», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 115–121.
- Σταμπολίδης 1987: Σταμπολίδης Ν.Χ., *Ο Βωμός του Διονύσου στην Κω* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 34), Αθήνα 1987.
- Tandy 2013: Tandy D.W., «Skopas of Paros and the Fourth Century BC», στο D. Katsonopoulou / A. Stewart (επιμ.), *Paros, III, Skopas of Paros and his World. Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades, Paroikia, Paros, 11–14 June 2010*, Αθήνα 2013, σ. 65–76.
- Townsend 2016: Townsend R.F., «From Hellenistic to Roman Architecture», στο M.M. Miles (επιμ.), *A Companion to Greek Architecture*, Οξφόρδη 2016, σ. 454–469.
- Umholtz 2016: Umholtz G., «The Spread of Greek Architecture: Labraunda», στο M.M. Miles (επιμ.), *A Companion to Greek Architecture*, Οξφόρδη 2016, σ. 393–405.
- Uz 1991: Uz D.M., «The temple of Dionysos at Teos», στο W. Hoepfner / E. L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Μάιντς 1990, σ. 51–61.
- Wescoat 2015: Wescoat B.D., «Recalibrating Samothracian Architecture», στο J. des Courtils (επιμ.), *L'architecture monumentale grecque au IIIe s. a.C.*, Μπορντώ 2015, σ. 117–146.
- Winter 2006: Winter F.E., *Studies in Hellenistic Architecture*, Τορόντο 2006.